

RECENZÍÓ

GELLÉR BALÁZS*

NÉMETEK (OSZTRÁKOK),** MAGYAROK ÉS MAGYARUL BESZÉLŐ EGYÉNEK: TALÁLKOZÁS A VILÁG VÉGÉN

GONDOLATOK BÁRD KÁROLY SZÁMONKÉRÉS

A HOLOKAUSZTÉRT – TETTESEK, ÁLDOZATOK, BÍRÁK

CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

„– Igazgató úr – dadogta Sommer, aki a magyar követségen nem volt olyan bátor, mint a többin –, én ki akarok vándorolni. Mi nemkívánatos egyének vagyunk. Legyen szíves, tegye lehetővé, hogy kivándoroljunk az őserdőbe.

– Nem érdekelnek útiterveik. Én csak magyar állampolgárok útleveleit hozszabbitom meg.

– De hisz magyarok vagyunk!

– Maguk nem magyarok, hanem magyarul beszélő egyének.

Nagy csönd lett. Aztán Molnár Gyurka ügyetlenül kibökte: – A futballmeccsen is mindig a magyaroknak drukkolunk.”¹

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.1.05>

* PhD (Cambridge), habilitált tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: jbgeller@ajk.elte.hu.

** Egy német mondás szerint az osztrákok azt hiszik, hogy Hitler német volt, van Beethoven pedig osztrák. Ez az osztrákok vonatkozásában igen találó aforizma a németekről is sokat elmond: a múltfeldolgozás (*Vergangeinheitsbewältigung*) inkább felelősségvárás mint bűnbánat mind a két nép tekintetében.

¹ LÉNÁRD Sándor: *Völgy a világ végén és más történetek* (Budapest: Magvető 1973) 247. „Lénárd Sándor író, költő, fordító és orvos (1910–1972) élete az örökös újrakezdés jegyében telt: háromszor cserélt hazát és nyelvet, amikor az első világháború után szülővárosából, Budapestről Bécsbe, onnan az Anschluss elől menekülve Rómába, végül a hidegháborús Európából egy braziliai faluba, Dona Emmába került.” – VAJDOVICS Zsuzsanna: „Apák, fiúk (előszó)”, in LÉNÁRD Sándor: *Családtörténeteim. Levelek faimhoz* [ford. SIKLÓS Péter – VAJDOVICS Zsuzsanna] (Budapest: Typotex 2010), 9. Lénárd német, latin, magyar, olasz és angol nyelven publikáló magyar orvos, művelődéstörténész, költő, író, műfordító, klasszika-filológus, gasztrotörténész. Az Anschluss után magyar állampolgárként 1938-ban Olaszországba emigrált zsidó származású lévén. 1952-ben vándorolt ki családjával Brazíliába. 2016-ban jelent meg az életművének legteljesebb összefoglalója: LÉNÁRT-CHENG Helga – VAJDOVICS Zsuzsa: *Lénárd Sándor. Világok vándora* (Budapest: L'Harmattan 2016). Egyik leghíresebb műfordítása a Micimackó latin változata, amely a Cambridge-i Egyetem minden könyvtárában megtalálható: A. A. Milnei *Winnie ille Pu. Liber celeberrimus omnibus fere liberis notus nunc primum de anglico sermone in latinum conversus auctore Alexandro Lenardo* (New York 1958–1960).

I.

Bárd Károly *Számonkérés a holokauszter: tettesek, áldozatok, bírám* című, a Múlt és Jövő Kiadó által 2022-ben kiadott műve korszakos alkotás. A szerző bár mindig fogékony volt az interdiszciplináris megközelítésre,² munkásságának zömét sokáig büntetőjogi, büntető eljárásjogi, nemzetközi büntetőjogi, emberi jogi írások tették ki. Első nagy monográfiája *A büntető hatalom megosztásának buktatói*³ a mai napig a büntető eljárásjog tudomány meghatározó írása. Bárd második önálló kötete – igaz, büntetőeljárás aspektusból – az emberi jogok érvényesülését vizsgálja,⁴ következő könyve – *Az áldozatok méltósága és a vádlottak jogai: összehasonlító jogi tanulmány*⁵ – pedig már előrevetíti alkotói életének azon szakaszát, amely a holokauszttal, a *Vergangenheitsbewältigung*gal (múltfeldolgozással), a felelősség filozófiai, etikai, morális, nemzetközi és büntető-, büntető eljárásjogi problémáival foglalkozik.

Igaz, e témakör korábban sem állt távol tőle, az Eichmann-pert és következményeit mélyebben már a 2010-es évek elején vizsgálta,⁶ és persze az áldozatok jogai és kriminológiai kutatásuk is már a kezdetektől lekötötte Bárdot.⁷

Érdekes lenne összevetni Bárd Károly és George P. Fletcher munkásságát egy plutarkhoszi párhuzamos életrajzok jellegű esszében. Fletchernek – a *Rethinking Criminal Law*⁸ halhatatlanná vált írójának – is érdeklődési körébe kerültek az áldo-

² BÁRD Károly – KÉRI László: *Egyetemi oktatás és kiscsoport* (Budapest: ELTE ÁJK 1981) 107–134., 28., BÁRD Károly: „Rationality in Truth Finding: Procedural and Evidential Needs” in Matti Joutsen (szerk.): *Effective, Rational and Humane Criminal Justice: Report of the European Seminar* (U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs 1984); BÁRD Károly: „Társadalomtudományok és büntető igazságszolgáltatás” in KEREZSI Klára (szerk.): *A társadalomtudományok és a büntető igazságszolgáltatás: A büntetőjog reformjáról és a reform büntetőjogáról* (Budapest: Magyar Kriminológiai Társaság 1989) 5–19., 15.

³ BÁRD Károly: *A büntető hatalom megosztásának buktatói: Értekezés a bírósági tárgyalás jövőjéről* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1987).

⁴ BÁRD Károly: *Emberi jogok és büntető igazságszolgáltatás Európában: A tisztességes eljárás büntetőügyekben – emberijog-dogmatikai értekezés* (Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó 2007).

⁵ BÁRD Károly: *Az áldozatok méltósága és a vádlottak jogai: összehasonlító jogi tanulmány* (Budapest: HVG-ORAC 2021).

⁶ BÁRD Károly: „Történelmi igazságtétel – Ötven évvel az Eichmann per után” in JUHÁSZ Zsuzsanna – NAGY, Ferenc – FANTOLY Zsanett (szerk.): *Sapientia sat: Ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára* (Szeged: Szegedi Egyetem ÁJTK 2012) 35–49.

⁷ BÁRD Károly: „Alkalmazott viktimológia Észak-Amerikában” *Magyar Jog* 1984/1. 20–29., BÁRD Károly: „A vádlottak jogai és az áldozatok érdekei – megteremthető a harmónia?” *Belügyi Szemle* 2014/5. 11–17., BÁRD Károly: „Az áldozatok jogállása a nemzeti és nemzetközi büntetőeljárásban” in HACK Péter – KIRÁLY Eszter – Korinek László – PATYI, András (szerk.): *Gálypadból laboratóriumot: tanulmányok Finszter Géza professzor tiszteletére* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2015) 205–216.; BÁRD Károly: „Victim’s Rights and Due Process” in URRZ, Renáta (szerk.): *Freedom and Its Enemies* (The Hague: Eleven International Publishing 2015) 189–205., BÁRD Károly: „A sértettek eljárási jogai a nemzetközi bíróságok gyakorlatában” in HACK Péter – Horváth Georgina – KIRÁLY, Eszter (szerk.) *Kodifikációs kölcsönhatások: Tanulmányok Király Tibor tiszteletére* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2016), 113–140., BÁRD Károly: „A vádlottak jogai és a sértettek érdekei a büntető eljárási törvény-javaslatban” in GÖNCZÖL Katalin – ZSÉGER, Barbara (szerk.): *Válogatás a 2016-ban és 2017-ben tartott tudományos rendezvények előadásaiból* (Budapest: Magyar Kriminológiai Társaság 2017) 177–186.

⁸ George P. FLETCHER: *Rethinking of Criminal Law* (Oxford: Oxford University Press 1978).

zatok jogai 2005-ben,⁹ sőt már 2001 novemberében a Yale Law School-on előadást tartott a kollektív bűnösségről, amely később nyomtatásban is megjelent.¹⁰ A kollektív felelősség kérdése számos munkájában foglalkoztatta Fletcheret,¹¹ de míg Fletcher akadémiai csúcsa továbbra is 1978-as *opusa* maradt, addig Bárd a *Számonkérés a holokausztért* című munkájával túlszárnyalta eddigi műveinek egyébként is kiemelkedő színvonalát.

E könyv – két írás kivételével – a *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat hasábjain 2019-től megjelenő tanulmányok kötete, mégsem tanulmánykötet. Nem korábban megjelent írások egymás mellé illesztése. A fejezetek szervesen kapcsolódnak, a gondolatok rajtuk átívelve kulminálnak, nem érzünk zökkenőt. A *Mérlegen a felfoghatatlan* című cikkel kezdődött e dolgozatok sora (e könyv negyedik fejezete), majd az *Élet és Irodalomban* megjelent az első Fritz Bauerről készült írás,¹² melyet e kötet első fejezeteként szolgáló *Fritz Bauer az igazságszolgáltatás felelősségéről* című, a *Múlt és Jövőben* napvilágot látó cikk követett.¹³ A szerző Bauerről, a heseni főügyészről, a frankfurti Auschwitz-per kezdeményezőjéről és e perről számos tanulmányt készített,¹⁴ melyek közül a „Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről”¹⁵ szóló az *opus* második fejezete.

A vizsgálat és önvizsgálat kulcsgondolatai e dolgozatnak, és ezt tükrözi a harmadik fejezete: „Vizsgálat egy terven felüli (?) népirtás ügyében. Tanulmány Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt című könyve* (Jaffa Kiadó, Budapest, 2019) kapcsán”.¹⁶

⁹ George P. FLETCHER: „Justice & Fairness in the Protection of Crime Victims” *Lewis & Clark Law Review* 2005, 547–557.

¹⁰ George P. FLETCHER: „The Storrs Lectures: Liberals and Romantics at War: The Problem of Collective Guilt” *Yale Law Journal* 2002. 1499–1573. Vö.: Herbert MORRIS: „George Fletcher and Collective Guilt: A Critical Commentary on the 2001 Storrs Lectures” *Notre Dame Law Review* 2003/3. 731–750.

¹¹ George P. FLETCHER: *The Grammar of Criminal Law: American, Comparative, and International. Volume One: Foundations* (Oxford: Oxford University Press 2007) 332–339.

¹² BÁRD Károly: „Akihez semmi közünk: Fritz Bauer (1903–1968)” *Élet és Irodalom* 2019/16. 6.

¹³ BÁRD Károly: „Fritz Bauer az igazságszolgáltatás felelősségéről a múltban és a jövőben”, *Múlt és Jövő* 2019/2. 16–35., 20.

¹⁴ BÁRD Károly: „Fritz Bauer szemben az árral” in BÁRD Petra – Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin (szerk.): *Kriminológia és kriminálpolitika a jogállam szolgálatában: Tanulmányok Lévay Miklós tiszteletére* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2019) 84–94., BÁRD Károly: „Do not judge others, and you will not be judged – Fritz Bauer on the potential and responsibilities of human justice”, *New Journal of European Criminal Law* 2020/3. 267–281.; BÁRD Károly: „A kihantolt múlt – 1963. december 20-án kezdődött a frankfurti Auschwitz per. (Anette HESS: Deutsches Haus)” *Múlt és Jövő* 2018. december 22.; https://multesjovo.hu/kultur_cikk/anette-hess-deutsches-haus/; BÁRD Károly: „Hogy ne tapadjon vérvád a néphez: holokauszt perek, megtorlás, elévülés” *Múlt és Jövő* 2021. február 14., <https://multesjovo.hu/vezer-cakk/bard-karoly-hogy-ne-tapadjon-vervad-a-nephez-holokauszt-perek-megtorlas-elevules/>.

¹⁵ BÁRD Károly: „Elítélve és feloldozva: Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről” *Múlt és Jövő* 2021/12. 114–125.

¹⁶ BÁRD Károly: „Vizsgálat egy terven felüli(?) népirtás ügyében: Tanulmány Veszprémy László Bernát könyvéről”, *Múlt és Jövő* 2020/11. 57–66., BÁRD Károly: „A számonkérés. Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt: Második rész*” *Múlt és Jövő* 2020/2–3. 225–244.

Valójában – amint az egy igazi irodalmi, művészi alkotásnál, tragédiánál megjelenik – a katarzist¹⁷ az „Árulók – áldozatok – áldottak. Van-e bűn a „szürke övezetben”? című, ötödik fejezet olvasásakor éli meg az ember. A megrázkódtatások, a gondolati érzelmi mélységek és magasságok itt érik el végső kifejlődésüket, így nem zavaró, hogy e könyv utolsó része nem a témával foglalkozik, hanem a szerzővel, Bárd Károllyal készült, a *Fundamentumban* megjelent interjút adja újra közre.¹⁸

II.

„Fritz Bauerről, a hesseni főügyésről, a frankfurti Auschwitz-per kezdeményezőjéről” – írja Bárd – „Magyarországon egészen a közelmúltig kevesen és keveset tudtak.” (16. o.) Ez a mondat amilyen igaz, olyan szomorú. Kai Ambos a nemzetközi büntetőjog egyik legmeghatározóbb alakja napjainkban, ám sem a nemzetközi büntetőjog általános részéről szóló, egyébként kiváló, 1058 oldalas monográfiájában,¹⁹ sem pedig a nemzetiszocialista büntetőjogról írt könyvében²⁰ nem említi sem Bauer nevét, de még a frankfurti Auschwitz-pert sem. Igaz, az Eichmann-pert nemzetközi jogi szempontból előbbiben részletesen elemzi.²¹

De miért e viszonylagos csönd a frankfurti Auschwitz-per körül, miért kell az elhivatott szakértők írásaiból megismernie a közvéleménynek Fritz Bauert? Bárd két fejezetben választ ad erre a kérdésre, és nem csak a sorok között.

„Bauer érdeme elsősorban abban állt, hogy az ő kezdeményezésére jelölte ki a szövetségi legfelső bíróság (Bundesgerichtshof) a frankfurti tartományi bíróságot a per lefolytatására. Bauer célja ezzel az volt, hogy az elszórt, Németország különböző városaiban egy-két gyilkossal szemben folytatott perek helyett egy átfogó, sokvádoltas eljárásban a maga teljességében mutassa be az auschwitzi halálgyár működését, a népirtás mechanizmusát.” (7–8. 2. l.)²²

Bárd kiemeli, hogy Bauer nevelni akart, és a náciizmus gyökereit kereste. Előadás-sorozatát a fiatalok középiskolai tananyagként kívánták volna használni, „[á]m a döntést 1960-ban nem a diákok, hanem még a náci járványtól fertőzött apáik hozták, akik nem akarták, hogy emlékeztessék őket a tébolyra: Rheinland-Pfalz tartományának kultuszminisztériuma elutasította a fiatalok indítványát.” (8. o. 4–5. l.)²³

¹⁷ Lásd Arisztotelész: *Poétika*.

¹⁸ „»Én voltam az örök jelölt« Bárd Károly büntetőjoggással Kazai Viktor Zoltán beszélget” *Fundamentum* 2021/2–3. 85–97.

¹⁹ Kai AMBOS: *Der Allgemeine Teil des Völkerstrafrechts. Ansätze einer Dogmatisierung* (Berlin: Duncker & Humblot 2022).

²⁰ Kai AMBOS: *National Socialist Criminal Law* (Baden-Baden: Nomos 2019), <https://doi.org/10.5771/9783845299259>.

²¹ AMBOS (20. l.) 182–189.

²² Werner RENZ: *Fritz Bauer und das Versagen der Justiz. Nazi-Prozesse und ihre „Tragödie“* (Hamburg: CEP Europäische Verlagsanstalt 2015) 56.

²³ Fritz BAUER: *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns* (Hamburg: Europäische Verlagsanstalt 2016) [Első kiadás: 1965] 77.

Bárd írásából jól látszik, hogy a *Vergangenheitsbewältigung* akkor – és talán azóta is – az elvárt nemzeti lelkiismeret-furdalás máza alatt egy nemzetre kiterjedő individuális felelősségvárás valójában. Ez az országos méreteket öltő egyéni, pszichikus és sokszor fizikális túlélési stratégia kibékíthetetlen ellentétben áll a zsidóság nemzeti méreteket öltő egyéni, pszichikus és sokszor fizikális holokausztbéli megsemmisülésével. Bárd írása kísérlet: kibékíteni a *kibékíthetlent*.

A szerző rámutat, hogy sok kortársa és későbbi jogtudós szerint is Bauer „jövőbe mutató, még megvalósításra váró kriminálpolitikai elképzeléseivel, a börtönügy, a büntetőjog és az igazságszolgáltatás humanizálását célzó írásaival marad velük halála után.” (11. o. 8.)²⁴ „Ezekben olyan alapvető jogelméleti és kriminálpolitikai kérdéseket taglalt, mint az erkölcs és a jog, a pozitív jog és a természetjog viszonya; arra kereste a választ, hogy hol parancsol megálljt az emberi méltóság a büntetőjognak, mi a kriminális szankció funkciója és hogy miképp téríthetők el a normasértő fiatalok a bűnöző karriertől?” (17. o.)

„Auschwitz-per vádlottai nem érdekelték különösképpen, közömbös volt irántuk. Ahogy mondta: bármelyikük kicserélhető. E kijelentésével saját kriminálpolitikai krédóját cáfolta: hiszen élete végéig azt hirdette, hogy csak az egyéniesített, a bűnelkövetés okaira reflektáló, a tettes személyiségéhez igazodó szankció igazolható. Ez egyike az életművén végig vonuló számos feszültségnek, ellentmondásnak.” (18. o.)

Bauer a felelősségre vonásban elért eredményei ellenére²⁵ – ahogy Bárd rámutat – nem volt vérszomjas náciavadász. (11. o., 17. o.)²⁶ Elvetette az akkor is sok jogrendszerben alkalmazott és ma is divatos megtorló büntetési rendszert. (17. o.) Ugyanakkor kitartóan dolgozott azon, hogy a náci rémtettek elkövetőit bíróság elé állítsák, így szorgalmazta az eutanáziaprogramban részt vett gyilkosok felelősségre vonását, és kitartóan kereste Eichmann-t. (18. o.) Bárd kitart amellett, hogy „[n]em a bosszú hajtottá, nem a megtorlás vezérelte, igaz, megváltoztatni sem akarta a gyilkosokat.” (18. o.) Hangsúlyozza, hogy a „[d]eterminizmuson alapuló, az elkövetőre összpontosító kriminálpolitikai hitvallásával Bauer harcot hirdetett a német jogtudományban és joggyakorlatban uralkodó tett-büntetőjogi felfogás ellen. Azt kívánta igazolni, hogy a bűnfelelőség elvét hirdető abszolút teória (*Schuldstrafrecht*), amely szerint a büntetés jogalapja az erkölcsi rossz megtorlásának, feltétlen, mindenféle

²⁴ Az egyik legszínvonalasabb német kriminológiai folyóiratban Günter Blau is annak a reményének adott hangot, hogy Bauer nevét az utókor nemcsak a Hitler-rezsim gyilkosaival szembeni perekkel köti majd össze, hanem a jövő büntetőjogának humanizálása érdekében folytatott küzdelmével is. GÜNTER BLAU: „Fritz Bauer” *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* 1968/7–8. 363., <https://doi.org/10.1515/mks-1968-517-804>.

²⁵ Bárd szerint ma már tudjuk: a Wiesenthalnak tulajdonított érdemek egy része Baueré, „ő szolgáltatta a döntő információkat, amelyek alapján csaknem bizonyossá vált Eichmann tartózkodási helye.” BÁRD (14. l.) 10. l. 13. Bauer szerepéről lásd Bettina STANGNETH: *Eichmann vor Jerusalem: das unbehelligte Leben eines Massenmörders* (Reinbek bei Hamburg: Rohwolt 2014).

²⁶ 1961-ben így nyilatkozott: „Tudatosítani kell, hogy az eljárások nem a bosszút, nem a megtorlást szolgálják. Számunkra itt az a döntő, hogy a perekben átláthatóvá tegyük a múltat, és ezzel hozzájáruljunk a német történelem megismeréséhez.” – Dominik RINKART: „Wer war eigentlich Fritz Bauer?” *Frankfurter Neue Presse* 2018. június 29.

célszerűségi megfontolástól független igénye (*Vergeltungsstrafrecht*), zsákutca: hamis premisszákból indul ki, emberképe torz, és tévesen értelmezi a német alaptörvényben (*Grundgesetz*), alapértékként megjelölt és a rendszer igazolására felhívott emberi méltóság fogalmát.” (19. o.)

A szerző ezt követően olyan büntetőjog-filozófiai precizitással elemzi Bauer elveiben rejlő antagonisztikus ellentétet, mint amilyen hősiessé volt – Bárd szavaival – maga a baueri vállalkozás: „a megtorló büntetőjog ledöntéséhez azokat a teológiai és filozófiai tételeket kellett cáfolnia, amelyeket olyan autoritások fektettek le, mint Aquinói Szent Tamás és a német idealizmus nagyjai, Hegel és Kant. Csak az abszolút teória ideológiai pilléreinek ledöntésével igazolhatta, hogy a minden jog forrása, az emberi méltóság dogmaként elfogadott értelmezése hamis, és a megtorlás-büntetőjog ezért sérti az alaptörvényt.” (19. o.)

Bárd többek között kifejti, hogy a megtorláselmélet alap gondolatát: a jogrend érvényében fenntartását, Liszthez hasonlóan Bauer sem veti el teljesen. Bárd summázata, hogy „a jogrend érvényét demonstrálandó rójuk ki a Rosszra az azt kiegyenlítő büntetést. Szemben a javító és biztonsági intézkedésekkel, a büntető intézkedésnek nincs tehát a tettesre vonatkoztatott célja; a címzett a közösség, tagjai számára kell tudatosítani, hogy a norma érvényben van.” (20. o. 42. l.)²⁷ De Bárd fel is teszi az alapvető kérdést: „tanulhat-e a közösség az olyan normasértésből, amelynek »szerzője« nem tehetett másképp, mint ahogy tett, mert nem volt szabad akarata? ... Ám további kérdés, hogy sújtható-e büntetéssel azért, hogy a közösség megtanulja a leckét, az, aki nem szabadon, nem bűnösen cselekedett?” (20. o.)

A szerző le is vonja a következtetést: „Bauer tehát ezzel a dilemmával szembesült drámai módon a nemzetiszocialista bűnök üldözése során. A náci rémtettek elkövetőinek büntetését sem megjavításuk, sem a társadalom védelme nem igényelte. Ezekről a német jogállamnak nem kellett tartania, patikusként vagy postásként élték a polgár életét észrevétlenül, a törvényt betartva –, mert a normához való hűség mindig is erényük volt.” (20. o.) Bauernek persze megvan a válasza: a náci perek esetében is prevencióról van szó, hiszen azzal, hogy e bűncselekményeket feltárják, a közösség megtanulja, hogy „miképp kell viselkedni”. (20. o.)

Ugyanakkor Bárd alappal mutat rá: „A radikális determinista teórián itt tehát rés támad: a náci bűnösök felelősségre vonása az akaratszabadság, az autonóm döntés lehetősége és a bűnfelelősség elvének elfogadása nélkül nem megy. [...] És bukik a szélsőséges tettesközpontú büntetőjog is: miközben Bauer a *Tatstraf*-recht felváltását hirdeti meg a tettesre orientált büntetőjoggal, a náci perekben teljesen érdektelen a vádlott személye, senki sem törődik azzal, hogy mi lesz vele. Mert végül is mindegy, hogy kinek a példáján okul a publikum, a tömeggyilkosok kicserélhetők.” (21. o.)

²⁷ Marc ANCEL: *Social Defence. A Modern Approach to Criminal Problems* (London: Routledge & Kegan Paul 1965) 2.

Ez tehát a Derridát²⁸ jóval megelőzően Adorno által megénekelte filozófiai dialektika,²⁹ melynek büntetőfilozófiai hatását – Bárd szerint – Bauer maga is elismerte: „ez az ő skizofréniája, amellyel együtt kell élnie”. (21. o. 49. l.)³⁰

E körben Bárd tudományos kutatásainak egyik célszemélyéhez,³¹ Hannah Arendt-hez fordul: „Hannah Arendtnek igaza van, amikor mesterének és barátjának, Karl Jaspersnek írt levelében megállapítja: Göringet természetesen fel kell akasztani, ám ez büntetesként teljesen inadekvát; a náci bűnök ugyanis szétfeszítik a jogintézmények kereteit. Ehhez hozzátehetjük: az államilag kitervelt és végrehajtott mézárásokat, úgy tűnik, a »normál«, a »szokványos« kriminalitásra szabott dogmatika sem képes kezelni.” (21 o. 50. l.)³²

A klasszikus, sőt elfogadott büntetőjogi elvek, intézmények alkalmatlanságának teóriája végigfut Bárd e problémakörhöz kapcsolódó fejtegetéseiben, sőt egész művén.

A római emigráció ingatag „biztonságában” Lénárd Sándor által megénekelte Bakó pszichiáter,³³ míg Ez is egy oldala a klasszikus büntetőjogi dogmatikai Hitlert a paranoia mintaképének, Göringet és Mussolinit épelméjű csirkefogónak tartotta: „Annak [...] nem Lipótmező kell, hanem a bakó.”³⁴ alkalmatlanságának: Eredményezhet-e büntetlenséget a kóros elmeállapot, vagy éppen a meggyőződés, hogy társadalmilag nem veszélyes, de éppen hasznos a magatartás? Ebből a szempontból is tovább gondolásra szorít saját legalitás teóriám, hiszen ezen legsúlyosabb bűncselekmények esetén nemcsak a visszaható hatály tilalma íródik felül, hanem a bűnösség elve is. Igaz, ennek szükségességét jeleztem, illetve kísérletet tettem az emberi méltóság büntetőjogi újraértelmezésén keresztül megoldani ezt a problémát.³⁵

El kell-e fogadnunk egy speciális büntetőjog létét népirtás, emberiség elleni bűncselekmények, háborús bűncselekmények esetén? Igen, mert nemcsak a büntetés célja, de ezzel szoros összefüggésben fajtája is újraértelmezendő, hiszen Eichmann

²⁸ Jacques DERRIDA: „Différance” in J. D.: *Margins of Philosophy* [ford: Alan Bass] (Chicago: University of Chicago Press 1982) 3 –27.

²⁹ Itt Bárd nem Adornót idézi, hanem a következő forrást: Ronen STEINKE: *Fritz Bauer oder Auschwitz vor Gericht* (München–Berlin–Zürich: Piper 2016) 155. Jóval azelőtt, hogy a „posztmodern” divatba jött volna, Adorno és Horkheimer megírta a modernitás egyik legtalálóbb kritikáját. Művük, a *Dialektik der Aufklärung (A felvilágosodás dialektikája)* háborús száműzetésük eredménye. Először, 1944-ben, *Philosophische Fragmente (Filozófiai töredékek)* címmel jelent meg; az 1947-e kiadásnak ez lett az alcíme. Könyvük a modern Nyugat komor értékelésével kezdődik: „A felvilágosodás a legszélesebb értelemben a gondolkodás előrehaladásaként értendő. [...] Mindig is arra törekedett, hogy megszabadítsa az embert a félelemtől, és úrrá tegye őket. A teljesen felvilágosult Földet mégis a diadalmas Katasztrófa világítja be.” – Max HORKHEIMER – Theodor W. ADORNO: *Dialectic of Enlightenment. Philosophical Fragments* (Stanford: Stanford University Press 2002) I.

³⁰ A hivatkozott forrás: Günter BLAU: „Fritz Bauer” *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* 1968/7–8. 363., 365.

³¹ BÁRD (7. l.).

³² A Bárd által használt forrás: Lotte KOHLER – Hans SANDER (szerk.): *Hannah Arendt/ Karl Jaspers Correspondence 1926–1969* (New York, Harcourt Brace Jovanovich 1992) 54.

³³ „Új arcot látok. Bemutatkozunk: Bakó János pszichiáter. – Ne félj – súgja szomszédom –, tulajdonképpen Braun, de sebésznek készült.” – LÉNÁRD (2. l.) 223.

³⁴ LÉNÁRD (2. l.) 226–227.

³⁵ GELLÉR Balázs: „Some Thoughts on the Changing Faces of Human Dignity in Criminal Law” *ELTE Law Journal* 2013/1. 29–52.

emberi jogait nem sértheti a halálbüntetés, és nem értékelhető büntethetőséget kizáró okként a szocializáció (lásd Hitlerjugend) vagy éppen a bűnösség hiányaként a pszichikus bűnösség hiánya.³⁶

A Martens Klauzula a civilizált nemzetek között kialakult alkalmazásból, az emberiesség szabályaiból eredő nemzetek jogának elveit és a közösség lelkiismeretének parancsait tette a jót a rossztól elválasztó zsinórmértékké.³⁷ A nürnbergi ítélet,³⁸ mint a későbbi *Mauerschützen* ügyben hozott német alkotmánybíróági döntéshez a *nullum crimen sine lege/poena* elv visszaható hatály tilalmi olvasatának mellőzhetőségét a „Bizalmi elvben” (*Vertrauensgrundlage*) látta. Vagyis, ez az elv szubjektív princípiumként csak azokat védi, akik esetében a büntetni rendeltség tudata nem bizonyítható, illetve tőlük nem elvárható.³⁹

Eser Bárdhoz hasonlóan rámutat arra, hogy „ami az »emberiség elleni bűncselekményeket« illeti, a *nullum crimen sine lege* elvvel való összeegyeztethetőségnek két különböző irányzata van: egyrészt – talán néhányak számára meglepő módon – Carl Schmitt szerint e bűncselekmény rendkívüli természete kizárja a *nullum crimen* felvetését. Másrészt elődöm, a Max Planck Külföldi és Nemzetközi Büntetőjogi Intézetben, Hans-Heinrich Jescheck által felhozott érv, amely szerint ezek a bűncselekmények nem mások, mint politikai indíttatású és szisztematikusan elkövetett »normális« bűncselekmények, és azokat a nemzeti büntető törvénykönyvek már büntetik.”⁴⁰

Itt kell megjegyezni azt is, hogy Bárd alappal utal arra, amiről Ambos is írt: a nemzetiszocialista, antiszemita jogtudósok rehabilitálták magukat a háború után, és a holokausztot meggyalázó módon elméleteket gyártottak, melyekkel magukat kívánták a „barnából” kimosni.⁴¹ Bárd e tekintetben is alapos és meggyőző. Éppen Carl Schmitt-tel kapcsolatban jegyzi meg, hogy „[a] zsidók távoltartása, illetve menesztése az igazságügy területéről és a jogtudományból, mint az »idegen szellemiségűek« kizorítása általában az értelmiségi pályákról, már a XX. század elején megindult. 1936-ban a Harmadik Birodalom jogázcsoportjának vezetője, a Reichsgruppenwarter Carl Schmitt által levezényelt konferencián, amelyet »A zsidóság a jogtudományban« címmel rendeztek Berlinben a Német Jogászfront Házában, végleg törvényen kívül helyezték őket.” A szerző megdöbbentő sorokat idéz Schmitt-től: „Nem elég az érzelmi alapú antiszemitizmus, kevés az egyes kirívóan tolakodó és kellemetlen zsidó jelenségek általános elutasítása, amire szükségünk van, az az ismeretelméleti bizonyosság” (27.

³⁶ Albin ESER: Das Internationale Militärtribunal von Nürnberg aus deutscher Perspektive, in Herbert R. REGINBOGIN – Christoph SAFFERLING (szerk.): *The Nuremberg Trials: International Criminal Law Since 1945. 60th Anniversary International Conference/ Internationale Konferenz zum 60. Jahrestag* (Berlin–Boston: De Gruyter Saur 2006) 55., <https://doi.org/10.1515/9783110944846.53>.

³⁷ Lásd GELLÉR Balázs: Nemzetközi büntetőjog Magyarországon, adalékok egy vitához (egyres jellemzők leírása és diagnózis kísérlet) (Budapest: Tullius 2009) 13.

³⁸ AMBOS (20. l.) 112; ESER (37. l.).

³⁹ ESER (37. l.) 55.

⁴⁰ ESER (37. l.) 55.

⁴¹ Lásd még Hasso SULIAK: „Das NS-Strafrecht wirkt noch heute. Buchrezension zu Kai Ambos' »Nationalsozialistisches Strafrecht«, *Legal Tribune Online* 2019. február 26., <https://www.lto.de/recht/feuilleton/f/ambos-nationalsozialistisches-strafrecht-kontinuitaet-radikalitaet/>.

o.) Ehhez képest Jescheck (kiemelkedő és számos) Wehrmacht-kitüntetései elkerülhetetlen szükségszerűségnek tűnhetnek, melyek aztán nem akadályozták fantasztikus nemzetközi karrierjét, de azt sem, hogy az ELTE ÁJK díszdoktora legyen.⁴² Jescheck esete persze felveti a kérdést, az önfenntartás, az életösztön, mennyire legitimálja a kollaborálást, illetve mi tekinthető egyáltalán kollaborációnak. Ezekkel a kérdésekkel később foglalkozunk, ahogy Bárd is a „Mérlegen a felfoghatatlan (A büntetőjog esélyei)” és „Árulók – áldozatok – áldottak (Van-e bűn a »szürke övezetben«?)” fejezetekben konfrontálódik e problematikával.

Folytatva korábbi okfejtésemet: az NDK határőreinek büntetőperében (*Mauerschützen Fälle*) a német alkotmánybíróság kimondta, hogy a *Grundgesetz* 103. § (2) bekezdésének visszamenőleges hatályú büntetőjogot tiltó záradéka alkotmányos igazolását abban a különleges bizalmi elvben találja meg, amelyet a büntetőtörvények akkor képviselnek, ha azokat az alapjogokhoz kötött demokratikus jogalkotó hozza meg. Hiányzik ez a speciális bizalmi alap, amikor az államhatalom birtokosa a legsúlyosabb büntetőjogi igazságtalanság estén kizárja a büntetőjogi felelősséget. Ugyanakkor ez az elv a *Grundgesetz* által meghatározott és alkotmányosan védett emberi méltóságban és személyes felelősségben gyökerezik.⁴³

Látjuk tehát, hogy a Nemzetközi Katonai Törvényszék nürnbergi ítélete és később a német alkotmánybíróság is a legsúlyosabb bűncselekmények (népirtás, emberiség elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmény) akár visszaható hatályú büntetőségét is a bizalmi elvből, ezt pedig az emberi méltóságból vezette le. Zárójelben megjegyezhető, hogy e tekintetben a radbruchi formulával⁴⁴ végső soron kimutatható a hasonlóság, hiszen az is az emberek egyenlőségében látja a jog érvényességének feltételét, amely az emberi méltóságból következik.⁴⁵

Bauer Bárd kitűnő elemzése szerint indító tézisként állítja: a megtorlás, az emberfeletti ítélkezés Istennek van fenntartva. (14. o.) Kanttal és Hegellel szemben pedig Bauer⁴⁶ Nietzschét, valamint Schopenhauert hívja fel: „A jogtalanság fájdalom okozásával történő megtorlása bosszú, és mint ilyen, erkölcsileg igazolhatatlan gonoszság és kegyetlenség.” (14. o. 30. l.)⁴⁷ Bárd kifejti: „Hívei szerint azonban a büntetőjogi megtorlás azért nem azonosítható a bosszúval, mert az előbbi feltétele a bűnösség, az egyén szabadon hozott, ezért felróható döntése. Bauernek így tétele igazolásához az indeterminizmus és a bűnfelelősség elvének tarthatatlanságát kell kimutatnia.” (14. o.)

Bárd helyesen mutat rá, hogy „tekintélyek ütköztetésével persze nem dönthető el, hogy létezik-e akaratszabadság vagy sem. A megtorlássalmelet hívei érvelhetnek azzal, hogy ha léte nem is igazolható, fikcióként mégis szükséges a büntetőjog működtetéséhez és ezzel a társadalmi rend fenntartásához.” (14. o.) Ezt teszi a Bauer

⁴² Lásd: https://www.elte.hu/dstore/document/2978/ELTE_diszdoktorok.pdf.

⁴³ BverfGE 95., 96.

⁴⁴ Gustav RADBRUCH: „Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht” *Süddeutsche Juristen-Zeitung* 1946/5. 105.; GELLÉR Balázs: „Az abszolút jogok védelme (kriminalizációs kötelezettség” in BUSCH Béla (szerk.): *Büntetőjog (Általános rész)* (Budapest: HVG-ORAC 2009) 69.

⁴⁵ RADBRUCH (45. l.).

⁴⁶ BAUER (24. l.) 275.

⁴⁷ Bárd Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című művére utal.

által⁴⁸ (és a hazai jogirodalomban is időnként) idézett Eduard Kohlrausch, aki szerint: „Az olyan ember, aki adott belső és külső körülmények között így, de úgy is cselekedhetett volna, nem börtönbe vagy elmeegógyintézetbe való. Ehelyett üvegkalickában kellene mutogatni, mint a legabszurdabb és legfelfoghatatlanabb képződményt, amit emberi szem valaha is látott. De az akaratszabadság »állampolitikailag szükséges fikció«”. (15. o. 35. l.)

Valóban a Lénárd által idézett Bakó doktornak lenne igaza, aki Hitlert az elmeegógyintézetbe, de Göringet és Mussolinit a bitóra küldte volna?

Bárd kiemeli, hogy Bauer, a kriminálpolitikus azonban nem elégedett meg azzal, hogy kimutatja: a megtorló büntetőjog elavult. Bauer tétele, hogy az emberi méltóság uralkodó értelmezése mögött tudománytalan, normatív emberkép húzódik, amely megfeleltetett a felvilágosodás kori liberális jogállam koncepciójának (15. o. 38. l.) ám az új Németország alaptörvénye szerinti emberképének már nem, hibás. Épp úgy, mint végkövetkeztetése, hogy csak a tettesre összpontosító társadalomvédelmi büntető rendszer egyeztethető össze az alaptörvénnyel. (17. o.)

A szerző helyesen érvel azzal, hogy a Bauer által vázolt szankciórendszer nem radikálisan eredeti, az általa ajánlott intézkedések szerepelnek már Franz von Liszt, Gustav Radbruch vagy Marc Ancel programjában.

Igen, Bauer téved, de Bárd nem: Hannah Arendtnek igaza van abban, hogy az államilag kitervelt és végrehajtott mérsárlásokat nemcsak a klasszikus büntetőjogi dogmatika nem képes kezelni, hanem a büntetőjog-filozófia sem. Illetve, tudja kezelni, ha feladjuk a liberális büntetőpolitika minden tételéhez és a tiszta pozitív joghoz való görcsös ragaszkodást, és elismerjük az ember „isteni származását”. Vagyis a filozófia nyelvén azt, hogy az ember mindentől alapvetően különbözik, ami nem ember, egy olyan esszencia miatt, amivel semmi más nem rendelkezik: ez az emberi méltóság.

Bárd is rámutat, hogy a radikálisan determinista teórián, így Bauer büntetőpolitikáján is rés támad. (19. o.)

Érdeemes megjegyezni, hogy Bárd hihetetlen olvasottságról, írói könnyedségről tanúbizonyságot téve egy-egy sorban, lábjegyzetben korrajzot ad röviden felvillantott életutakon keresztül, miközben jogösszehasonlító és jogtörténeti előadást tart, de úgy, hogy észre sem vesszük az idő múlását. Ugyanakkor kitűnően érzékelteti Bauer alapproblémáját is, ami inkább pszichés volt, mint jogi: vágyott arra, hogy a német nép része maradjon, úgy, hogy közben tudta, nem tud megbocsátani. Ezért „akarta, hogy a német nép maga nézzen szembe bűneivel és ő, aki ezt kezdeményezte, ennek a népnek – ezt akarta hinni – ugyanúgy tagja, mint bármelyik német. Ennek persze megvolt az ára: zsidóságát el kellett nyomnia.” (19–20. o.)

A kérdés persze igen messze vezet: minden nép képes lett volna-e elkövetni azokat a borzalmakat, amelyeket a német elkövetett, igaz, sokszor segédlettel? Ha a válasz igen, akkor nemcsak hogy Bauernak volt igaza, miszerint igenis felelősségre kell vonni a legszélésebb körben az emberiség (és háborús) bűnökért felelősöket,

⁴⁸ Bauer Nietzsche *Bálványok alkonya* című munkájából idézi a „négy nagy tévedés” című részt – BAUER (24. l.) 254.

hanem ennek jogalapja az, hogy a másképpen cselekvés lehetősége megvolt számukra, és ez, valamint az emberiség közös lelkiismeretéből eredő humanitás, azaz a Martens-klauzula megsértése alapozza meg a bűnösségüket.

Ekkor már csak az a további kérdés, hogy olyan diktatúrákban, ahol nemcsak az egyéni egzisztencia, hanem a család, a nagyobb közösség is azonnali és legkegyetlenebb bosszúra számíthat az ellenállás, sőt az egyet nem értés esetén, vállalnia kell-e ezt az egyénnek még nagyobb szörnyűségek megelőzése érdekében.

III.

„Lehet-e hitelesen Auschwitzról beszélni?” – teszi fel a kérdést Bárd az „Elítélve és feloldozva (Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről)” fejezet nyitányaként. (47. o.) „Tény, hogy megkísérelték, túlélők és »kivülállók« egyaránt. Mert beszélni kell” – folytatja a gondolatmenetet. „Csak ha találunk szavakat, akkor lesz haszna a megemlékezésnek, csak így tehetjük Auschwitz átkát áldássá” (47. o. 2. l.) – idézi Walter Homolka rabbit.⁴⁹

A könyvön, mint valami láthatatlan írás (csak értő számára olvasható), *Mené-mené, tekél, úfarszin*,⁵⁰ vagy egy nyilvessző a végtelenbe,⁵¹ izzik, suhan át a gondolat: lehet-e, szabad-e és kinek írni a holokausztról, sőt, a zsidó kollaborációról? Bárd válasza az első kérdésre egyértelmű: nemcsak lehet, de kötelesség! A műfaj és szerzőség tekintetében azonban nehezebb már a válasz, bár Bárd véleménye kiolvasható. A legmagasabb szépirodalmi stílusban, a legmélyebb filozófiai műveket idézve meg rázóan szemlélteti a lehetetlenség szükségességét: e téma érintése már önmagában éget, elemészti azt, ki hozzáér, de muszáj, mert ezzel tartozunk múltnak, jövőnek!

1999 nyarán készült el Grass *Az én évszázadom (Mein Jahrhundert)* című könyve, ősszel pedig Nobel-díjjal jutalmazták írói munkásságát. „Képeskönyvével” különös múltidézésre tesz kísérletet Grass. Egyik kritikusa szerint kemény ironiájú, intelligens, forrongó, reménykedő, szarkasztikus, újító kedvű író. Grass megszólaltat a század elejéről egy szociáldemokrata munkást, egy bolti eladólányt a tizes évek valamelyikéből a világ állapotáról kérdezve, egy fociszurkolót az 1954-es világbajnokságról, aki még az Aranycsapat néhány tagjára is kitér. Híres írók (Ernst Jünger és Remarque)⁵² a háborúról beszélgetnek, míg egy nyugdíjas a tévésorozatok (Dallas,

⁴⁹ Ekkehard RÜGER: Holocaust Gedenktag: „Nur wenn wir Worte finden, ist unser Gedenken nicht nutzlos” *Westdeutsche Zeitung* 2019. január 27., https://www.wz.de/nrw/besuch-in-auschwitz-nur-wenn-wir-worte-finden-ist-gedenken-nicht-nutzlos_aid-35904045.

⁵⁰ Dániel könyve 5. 1–28, <https://zsido.com/fejezetek/mene-mene-tek-el-ufarszin/>. Lásd erről: Isidore SINGER, M. SELIGSOHN: „Mene, Mene, Tekel, Upharsin” in *The Jewish Encyclopedia 1901–1906*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/10678-mene-mene-tek-el-upharsin>.

⁵¹ Arthur Koestler, született Kestler Artur, magyar-brit regény- és újságíró, társadalomfilozófus, askenázi zsidó családból származott. Két önéletrajzi írása jelent meg magyarul: *Nyilvessző a végtelenbe* (Budapest: Osiris 1996) és *A láthatatlan írás. Az önéletrajz második része, 1932–1940* (Budapest: Osiris 1997).

⁵² Stefan LOCHNER et al.: *Remarque, Jünger und der Erste Weltkrieg. Literatur der Schützengräben* (Science Factory 2013).

Klinika) által fémjelzett korszakról társalog. A holokauszton átsiklik.⁵³ Írhat-e egy német a holokausztról?

De ki a német? Márai szerint lehetséges, hogy Goethe egy francia zsidó tiszt illegitim fia volt,⁵⁴ míg a náci által elhallgattatott német író falán Goethe képe függ, és amikor rákérdez, hogy ez ki, a válasz: „Egy német”.⁵⁵

Írhat-e a holokausztról *ein Deutscher*? Írhat, mert ember, emberek. Ők is. Mi is. Az emberi méltóság egy és oszthatatlan, azt elvenni nem lehet, azt csak maga az egyén vesztheti el cselekedetei által. „Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép, / s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép”.⁵⁶

De az emberi jogok egyetemlegességében (univerzalitásában) soha nem oldódhat fel a náci bűnösök felelőssége, így kivégzésük soha nem lesz emberi jogi jogsértés, hanem emberi méltóságuk önkéntes feladásának logikus következménye és jel a jövőnek. A jog univerzalitásához még vissza kell térnünk.

IV.

„Árulók – áldozatok – áldottak. Van-e bűn a szürke övezetben?” fejezet monográfia a monográfiában, vers a versben, szerződés a szerződésben, mint a közös 3. cikk a genfi egyezményekben. (185. o.) Tulajdonképpen a műnek ez a része jelenti a legnagyobb érzelmi és szellemi kihívást. Igaz, már az első mondatával vitatkozhatunk. Hiszen az állítás, miszerint „[N]em kerülhető meg a zsidók, illetve közülük egyesek felelőssége a katasztrófa bekövetkezéséért”, álláspontom szerint nem foghat helyt. Zsidók – szögezzük le – nem voltak felelősek a holokausztért, sem a holokauszt alakulásának mikéntjéért. A legsúlyosabb nemzetközi bűncselekmények esetén kizárt a sértetti közrehatás, nem lehetséges az erős felindulásban elkövetett emberölés analogiájára valamiféle méltányolható okot találni a holokausztra, azaz a genocídiumra. A sértett nép tehát a népirtásban soha nem lehet közreműködő, dogmatikailag kizárt a sértetti közrehatás, ezt magának a genocídium egyezménynek II. cikkében szereplő tényállás zárja ki.⁵⁷ Az, hogy a sértetti nép egyes tagjai kényszer és fenyegetés hatására vagy végszükségben a népirtás valamely elkövetői alakzatát vagy részcselekményét megvalósítják, felvethet morális, büntetőjogi kérdéseket, azaz

⁵³ Nem véletlenül. Grass 2006-ban bevallja, hogy 17 évesen besorozták a Waffen-SS-be: „Günter Grass enthüllt: »Ich war Mitglied der Waffen-SS«” *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2006. augusztus 11., <https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/menschen/guenter-grass-enthuellt-ich-war-mitglied-der-waffen-ss-1354882.html>.

⁵⁴ MÁRAI Sándor: *Aranyidők* (Szeged: Lazi 2006), 92. Márai Georg Brandes (1842–1927) dán koppenhágai zsidó irodalomtörténész, kritikust, filozófust idézi, aki Nietzschével nemcsak levelezésben állt, hanem előadásokat is tartott róla. Márai itt csúsztat; Brandes Thoranc gróf Goetheéknél történő elszállásolását a költő születése utánra teszi; lásd Georg BRANDES: *Goethe* [for. Erich Holm – Emilie Stein] (Berlin: Erich Reiss Verlag 1922) 20–21.

⁵⁵ MÁRAI Sándor: *Jelvény és jelentés. Utóhang. Sereghajtók* (Szombathely: Helikon 2007) 141–142.

⁵⁶ RADNÓTI Miklós: *Nem tudhatom...* (1944).

⁵⁷ 1955. évi 16. tvr. II. cikk.

annak vizsgálatát, hogy büntethetőséget kizáró ok miatt egyáltalán büntethetők-e, és ha nem, ez megfelel-e az elvárt morális standardoknak.⁵⁸

Bárd második mondatában már a „közreműködés” kifejezést használja, amely bár már ontológiailag enyhébb, mint a „felelősség a katasztrófa bekövetkezéséért”, de még mindig épp azt a téves felfogást sugallja, miszerint egyéni szinten lehetséges közreműködni egy olyan nemzetközi bűncselekmény elkövetésében, mint a népirtás, amelynek célzata éppen „a nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport, mint olyan, teljes vagy részleges” megsemmisítése. Bárd persze később Stella Goldschlaggal összefüggésben kifejti álláspontját, amelyet tükröz fenti nézetem.

A szerző tehát maga sem képviseli azt, hogy a népirtás ún. köztörvényes bűncselekményekkel azonos dogmatika alapján megítélhető lenne, azaz kérdésfeltevése inkább vitaindító fogalmazás, mint elvi állásfoglalás. Igen, a probléma örök: meddig fogadható el a kollaboráció, azaz a kényszer és fenyegetés, végszükség hatására bűncselekmény elkövetése, különösen a legsúlyosabb bűncselekmény népirtás esetén?⁵⁹

Egyébként az, hogy a népirtás alapvetően más megítélés alá esek, mint a köztörvényes bűncselekmények, a rendszerváltás utáni magyar büntetőjogban is gyakorlati és elméleti vitát váltott ki.⁶⁰ Így Stella Goldschlag is „bármily rettenetes bűnököt követett is el azzal, hogy a bujkáló üldözötteket a Gestapo kezére adta, célja semmiképp sem a zsidó nép kiirtása volt.” (230. o.)

Lénárd máskülönben nem volt jó véleménnyel Márairól.⁶¹ Kétségtelen, hogy Márai a gyöngyszemeket, ha nem is nehezen feltörhető héjakba, de gondolat- és szóiszapba rejti sokszor. *A hang* című regényében Miguel Unamuno vagy éppen José Ortega y Gasset Mirza Rey alakjaként jelenik meg, aki Márainak Németországról és a németekről vallott, a háborút követően megfogalmazott, de a mű szerint előtte kifejtett véleményét közvetíti. Egy igen összetett és vitatható kép ez, melynek egyik alapve-

⁵⁸ A kényszer és fenyegetés büntethetőséget kizáró vagy büntetést enyhítő voltát a nemzetközi jogban részletesen az *Erdemovic*-ítéletekben vizsgálta az ICTY: *The Prosecutor v. Drazen Erdemovic*, Case No. IT-96-22-T, Trial Judgement of 29th November 1996, para. 14 et seq. Appeals Judgement of 7th October 1997, para., 19, Joint Separate Opinion of Judge McDonald and Judge Vohrah, para. 88. Vö. Sarah J. HEIM: „The Applicability of the Duress Defense to the Killing of Innocent Persons by Civilians” *Cornell International Law Journal* 2013/1. 166–190.; Clare Frances MORAN: „A Perspective on the Rome Statute’s Defence of Duress: The Role of Imminence” *International Criminal Law Review*, 2018/1, 154–177., <https://doi.org/10.1163/15718123-01801001>; Shane DARCY: „Defences to international crimes” in William A. SCHABAS & Nadia BERNAZ (szerk.): *Handbook of International Criminal Law* (Routledge 2011) 231–245., <https://doi.org/10.4324/9780203836897>, Luis E. CHIESA: „Duress, Demanding Heroism, and Proportionality” *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 2008/3. 741–773.; Valerie EPPS: „The Soldier’s Obligation to Die when Ordered to Shoot Civilians or Face Death Himself” *New England Law Review*, 2003/4. 987. Ezzel ellentétesen foglalt állást a magyar Kúria a háború előtt, lásd ANGYAL PÁL – ISAÁK Gyula: *Büntető Törvénykönyv* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata 1941) 61. Idézett Kúriai ítélet: K.844/1937. J.H. XI.462.

⁵⁹ Uri csatlakozik a zsidókat üldöző tömeghez, hogy zsidóként menekülhessen a pogrom elől. – SPIRÓ György: *Fogság* (Budapest: Magvető 2005) 492–497.

⁶⁰ Lásd Fővárosi Bíróság 6. B. 569/1992, Legfelsőbb Bíróság Bf. IV. 2360/1993; Bócz Endre: „A Közgazdasági Egyetemről Tatárszentgyörgyig” *Magyar Jog* 2009/11. 641–652.

⁶¹ Bakóval történetül beszélgetését így írja le: „Senki sem tud olyan elegánsan a dolgok mellé beszélni, mint Márai. – Egy könyve olvasható. De kettőt már nem szabad olvasni tőle.” – LÉNÁRD (2. lj.) 274.

tése, hogy népeknek lehet saját jellemük és lelkük, és a természetes személyekhez hasonlóan jellemvonásokkal, tulajdonságokkal rendelkezhetnek.⁶² „Betegség van a lelkünkben, igen. Így tudom, így észleltem, ezt hiszem... Nincs még egy nép, mely annyira kevéssé fogékony a nevelés, s oly mértéktelenül fogékony a parancsszavak iránt, mint a német – ez a tragédiájuk, talán ez a világ tragédiája is... S aki nevelni akarta őket, azt mélyen és ösztönösen, forrón gyűlölték, mint Goethét... Nem véletlen, hogy költészetüket és filozófiájukat mély, kaotikus halálvágy hatja át... Goethe azt mondta, különös nép a német, mert mindent nagyra becsül önmagában, amit a világ megvet benne, s mindent lenéz önmagában, amit a világ becsül benne.” Lehetséges, hogy Lénárd Márairól alkotott, inkább negatív véleményének alapja a zsidó és a német „lélek” közötti párhuzam fejtegetése,⁶³ amely a holokauszt borzalmait után valóban elfogadhatatlan. De számunkra most nem ez a lényeg.

Kétségtelen, hogy komoly ellentmondással kell szembenéznünk, amely, mint említettem, láthatatlan írásként végigkíséri e mű fejezeteit: a német mint nép felelős-e a holokausztért? Hiszen ha egy nép ilyen felfoghatatlan embertelenségért felelős mint nép, akkor vagy e nép embertelen, azaz emberség szempontjából alacsonyabb rendű, vagy minden nép képes erre. *Tertium non datur*. A német, de akár a magyar (vagy éppen a kollaboráns zsidó) felelősséggel foglalkozó írások e pontnál megállnak. Hiszen ha elfogadjuk egy nép alacsonyabb rendűségét, azaz éppen azt, hogy humanitás szempontjából nem éri el a többi nép (nemzet, faj stb.) által elért és elvárt szintet, akkor éppen azt a rasszizmust tesszük magunkévá, ami szembemegy legalapvetőbb *a priori* elvünkkel: az emberek egyenlőségével. Harari több helyen arra mutat rá, hogy a mára elfogadhatatlan genetikai teóriák helyett a népek kultúrájából kívánja „lelkületüket” magyarázni számos jobboldali politikus, író, filozófus.⁶⁴ Harari adós marad a válasszal arra a kérdésre, miszerint majdnem egy évszázadon át húzódó szocializáció kialakíthat-e egy népben tömeggyilkos embertelenséget. Öngazolás-e, amikor a német alkotmánybíróság is felteszi ezt a kérdést, igaz, már a berlini fallövészek ügyében hozott *Bundesgerichtshof* ítéletével kapcsolatban.⁶⁵

⁶² MÁRAI Sándor: *Sértődöttek – A hang* (A Garennek műve IV.) (Szombathely: Helikon 2006) 103–113.

⁶³ MÁRAI (62. l.) 105.

⁶⁴ Yuval Noah HARARI: *Sapiens. A Brief History of Humankind* (Penguin Random House UK 2011) 338.

⁶⁵ GELLÉR Balázs: *Legality on Trial* (Budapest: Eötvös 2013), 214. BVerfGE 95, 96, 162: „Bár a büntetőjogellenesség felismerhetőségével szembeni fenntartások minden kétségen felül kizárhatóak lennének már abból a tényből következően, hogy az NDK állami vezetése állami hatalmával élve a határőrök magatartására vonatkozó büntethetőséget kizáró okot kiterjesztette a katonákra is. Ugyanakkor nem magától értehető, hogy a büntetendő magatartás helyes határa az átlagos katona számára egyértelműen kiderülhetett, és a bűnösségi elve alapján tarthatatlan lenne a büntetőjogellenesség nyilvánvalóságát a katona számára kizárólag az emberi jogok súlyos megsértésének - objektív - fennállásával indokolni; tehát részletesebben ki kellett volna fejteni, hogy a konkrét katona, neveltetése, indoktrinációja és egyéb körülményei alapján miért volt abban a helyzetben, hogy a büntetőjogellenességet kétséget kizáróan felismerje. Ebből a szempontból a büntetőbíráóságok az alapeljárásban nem tárgyalták a tényállást. Megállapították azonban, hogy egy fegyvertelen menekült folyamatos lövésekkel történő megölése a megállapított körülmények között olyan szörnyű, minden lehetséges büntethetőséget kizáró okot nélkülöző cselekmény volt, hogy az arányosság és az emberölés elemi tilalmának megsértése könnyen felismerhető volt, és ezért még egy indoktrinált személy számára

Nem feladata ezen írásoknak, hogy megválaszolják a kérdéseket (legalábbis nem ezen a ponton), sokkal inkább azt kell vizsgálni, hogy Bárd állást foglal-e ebben a vitában, és ha igen, miképpen és miért. Bárd tekintetben nem hagy kétséget, hogy – a holokauszt korában élő németeket – „a gyilkosok népének” tekinti, (183. o.) és számonkéri a *Vergangenheitsbewältigung* nem is mennyiségi vagy minőségi, hanem mélységi voltát, azaz, hogy valóban őszinte-e a bűnbánat.

A szerző más tekintetben is jól kiolvasható véleményt fogalmaz meg: „Az, hogy a zsidók nem álltak ellen, valóban csak a vétkesek öngazolását szolgálhatja. De ezt félretéve és tovább tépelődve azon, hogy miképp pusztulhattak el milliók, eljutunk az egyéni felelősség kérdéséhez az üldözött népen belül: kinek milyen szerepe volt abban, hogy a zsidóság – néhány kivételtől eltekintve – hagyta, hogy marhavagyonokba és azután gázkamrákba tereljék?” (184. o.) Valóban igaz lenne: a nietzschei túlélésért való harcban⁶⁶ az embertelen, de túlélésre alkalmas kipusztítja az ember-séges, kulturált, de túlélésre alkalmatlant? A holokauszt csak egy darwini evolúciós szükségszerűség lett volna?⁶⁷

Bárd kitűnő dramaturgiai érzékkel először nem válaszolja meg közvetlenül ezt a kérdést, hanem az egyéni felelősség felé tereli gondolatmenetét, hiszen az egyéni felelősség már kezelhetőbb mind morális, mind pedig jogi szempontból. Ugyanakkor a nagybetűs jog – és ez Bárd zsenialitása – a legborzalmasabb, kimondhatatlanul fájdalmas kérdéseket is rendezni tudja. A nagybetűs jog univerzalitása⁶⁸ lehetővé teszi, hogy az egyéni felelősségre kidolgozott formák mentén megtaláljuk azokat az alapvetéseket, melyek újragondolása elvezet a nemzetközi jogi felelősségig.

is nyilvánvaló kellett, hogy legyen.” („Zwar könnten sich Bedenken gegen eine Erkennbarkeit des Strafrechtsverstößes jenseits aller Zweifel aus dem Umstand ergeben, daß die Staatsführung der DDR den Rechtfertigungsgrund, der das Verhalten der Grenzsoldaten decken sollte, mit staatlicher Autorität ausgeweitet und den Soldaten so vermittelt hat. Dann ist es nicht selbstverständlich, daß sich dem durchschnittlichen Soldaten die richtige Grenze strafbaren Verhaltens zweifelsfrei erschließt, und es wäre unter dem Schuldgrundsatz unhaltbar, die Offensichtlichkeit des Strafrechtsverstößes für den Soldaten allein mit dem - objektiven - Vorliegen eines schweren Menschenrechtsverstößes zu begründen; dann muß nämlich näher dargelegt werden, warum der einzelne Soldat angesichts seiner Erziehung, der Indoktrination und der sonstigen Umstände in der Lage war, den Strafrechtsverstoß zweifelsfrei zu erkennen. Unter diesem Gesichtspunkt haben die Strafgerichte den Sachverhalt im Ausgangsverfahren nicht erörtert. Sie haben jedoch dargelegt, die Tötung eines unbewaffneten Flüchtlings durch Dauerfeuer sei unter den festgestellten Umständen ein derart schreckliches und jeder möglichen Rechtfertigung entzogenes Tun gewesen, daß der Verstoß gegen Verhältnismäßigkeit und elementares Tötungsverbot auch für einen indoktrinierten Menschen ohne weiteres einsichtig und damit offensichtlich war.”)

⁶⁶ Vö. GELLÉR Balázs: „Korszerítlen elmékedés Nietzschéről, hatalomról és államról” in BÁRD Petra (szerk.): *Liber Amicorum Bárd Károly. Vol. 1.: Mértéktartó hatalom: igazságszolgáltatás a jogá-lamban* (Budapest: L'Harmattan 2022) 67. Vö. Friedrich NIETZSCHE: *Morgenröthe*. III. köt. 205–207. bekezdések, <https://www.projekt-gutenberg.org/nietzsch/morgenr/morgen03>. Jung szavaival: „Kétségtelenül olyasmit látunk itt meg, olyan igazságot, amelyre talán büszkeségünk, kultúr-öntudatunk nemet mond: de még mélyebben bennünk valami igennel felel [...] Szörnyű az a gondolat, hogy az embernek »árnyoldala« is van”, Carl Gustav JUNG: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába* (Budapest: Európa 1990) 59.

⁶⁷ Vö. HARARI (66. l.) 15–21.

⁶⁸ GELLÉR (66. l.) 255–257.

Nincs kitérés kötelezettség, a sértett nem kötelezhető védekezésre, a védekezés hiánya nem sértetti közrehatás.⁶⁹ Az elkövető felelősségét nem csökkenti a sértett védekezésének hiánya, sőt, a védekezésre vagy akaratlanyilvánításra képtelen sértett elleni elkövetés a bűncselekményt minősítő vagy súlyosító körülmény.

Daniel Kehlmann tandrámáját (*Az elveszettek utazása*) felidézve a mű átemeli annak tanulságait: „A gonoszság, a közöny, az önzés és a megalkuvás együtthatásaként kénytelen az ezer reménykedő német zsidót szállító St. Louis gőzös Hamburgba visszafordulni. ... A kapitány azokat a tisztességesebb németeket képviseli, akik undorodtak ugyan a náciaktól, együttéreztek az üldözöttekkel, ám mégsem tettek meg mindent értük. Utóbb azzal mentegették önmagukat, hogy nem hősnak születtek.” (184. o.) Igen, valójában ez a kérdés: ki a hős, és hősnak kell-e lenni? Hősnak kellett-e lennie a zsidónak, vagy éppen a tétlen németnek? Az aktív magatartás felelősséget keletkeztető volta nem kérdés, e körben csak a büntethetőséget kizáró okok merülhetnek fel (pl. kényszer és fenyegetés, végszükség). (221. o.) Ám a mulasztás felelősséget kreál-e?

A sértett részéről bizonyosan nem. Egyetlenegy zsidó nem felelős azért, mert nem védekezett a borzalommal szemben! Utólag gondolhatjuk úgy, hogy jobb lett volna, de ez nem morális ítélet.

A mulasztásért való felelősség a németek részéről úgy fogalmazható meg, hogy az államhoz, néphez, a párthoz tartozás további aktív magatartás nélkül olyan kötelezettséget teremt-e, amely a bűncselekmény megakadályozásának hiányában morális és jogi felelőséget telepít a mulasztóra.

Nagyon érdekes, hogy ebben a fejezetben Bárd mélyreható irodalmi kutatásokba ágyazva veti fel a legmegrázóbb problémákat, melyek lecsupaszított jogi szempontból úgy fogalmazódnak meg, hogy mennyiben hivatkozhatott Stella Goldschlag a kényszer és fenyegetés vagy végszükség büntethetőséget kizáró vagy büntetőjogi felelősséget enyhítő okaira. Bárd megközelítése hihetetlenül elegáns, humánus és mélyreható. Éppen azért mellőzi a száraz jogi állásfoglalást, mert alapvetése, hogy a kisbetűs jog alkalmatlan a holokauszt és az érte való felelősség megragadására.

Bárd igen gazdag irodalmi és filozófiai környezetbe helyezi mondandóját, amely önmagában már intellektuális élmény, mely folyamatos és kibékíthetetlen ellentétben áll a holokauszt legszörnyűbb kérdései által kiváltott érzelmekkel és indulatokkal, így állandó katarzisban tarja az olvasót.

„A zsidó vezetőknek saját népük szétzúzásában betöltött szerepe kétségkívül az egész sötét történet legsötétebb fejezete a zsidók számára” (195. o. 52. l.) – idézi Arendtnek a jeruzsálemi Eichmann-perről készített beszámolóját.⁷⁰ Részletes, példairtókú forrásanyagot feldolgozva ismerteti Arendt könyve körül kibontakozott vitát, de nem kerüli ki az állásfoglalást: „Az Arendt–Scholem levélváltás egyik tanulsága, hogy ítélni kockázatos ugyan, de megkerülhetetlen.” (204. o.)

A becsületbírók „[n]em tényállásokba szorított és merevített szigorúan jogi parancsok és tilalmak követéséről, illetve megtartásáról ítéleztek, hanem arról,

⁶⁹ GELLÉR Balázs – Ambrus István: *A magyar büntetőjog általános tanai I.* (Budapest: Eötvös 2019).

⁷⁰ Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin 1994).

hogy a közösség gyanúba keveredett tagjának magatartása tükrözze-e vagy sem azt a mentalitást, azt a lelkiületet, ami megfelel 'a népet szerető jó zsidótól' elvárt moralitásnak." (214. o.)

Ám itt is ellentét feszül: hiszen kanti retributív büntetéssel a megsértett erkölcsi rendet, a meg bomlott erkölcsi egyensúlyt állították helyre: mert ha elmarad a megérdemelt büntetés, „elvész az igazság, és ezzel az emberi élet értéke a Földön”. Holott Márai (Mirza Rey [Unamuno, Ortega y Gasset]) szerint „Fichte Hegel, Kant, Nietzsche, a Discours à la Nation Allemande vagy a Kategorikus Imperativus elve vagy az Übermensch elmélet: ez mind ugyanabból a forrásból fakadt, a német lélek beteg mélyeiből.”⁷¹

Elie Wiesel Bárd által idézett (228. o., 183. l.) szavaira: „Élek, tehát bűnös vagyok ... Mert csak a kvóta számított: megmenekültem, mert más lépett a helyembe.”⁷² Samuel Beckett ad választ. Godot-ra várva remekművében Pozzo a következőket mondja: „A könnyek mennyisége a földön változatlan. Mihelyt valaki abbahagyja a sírást, másvalaki máshol sírva fakad. Ugyanez a törvény érvényes a nevetésre is.”

Faludy György a németek elől menekülő Lorsy Ernőt idézi: „*Nihil humanum, nec superhumanum, nec inhumanum a me alienum esse puto* (Hiszem, hogy semmi nem idegen tőlem, ami emberi, ember feletti vagy embertelen)”.⁷³

Azaz a „a humanistának a tőle telhető, maximális brutalitást kell tanúsítania, már csak azért is, hogy személyével együtt a humanizmus eszméje ki ne vesszen a világból...”⁷⁴ A végszükségi elve legitimálja-e a kollaborálást? Bárd soraiból kiolvasható a válasz.

⁷¹ MÁRAI (62. l.) 104.

⁷² Forrás: Hermann LANGBEIN: *Menschen in Auschwitz* (Fischer Verlag, e-book 2016) 589.

⁷³ FALUDY György: *Pokolbéli vig napjaim* (Budapest: Alexandra 2015) 56–57.

⁷⁴ FALUDY (74. l.).